

Найзагальніші особливості суспільних відносин

В. Є. ХМЕЛЬКО

Протягом останнього десятиріччя в науковій літературі з'явилося чимало праць, присвячених філософському і соціологічному аналізу проблем теорії та історії розвитку суспільних відносин. Ці дослідження дають змогу глибше зрозуміти закономірності історичного процесу, точніше передбачати майбутній хід соціальних процесів. Такі дослідження потребують дальшої розробки категоріального апарату, де центральне місце посідає поняття суспільних відносин. Останніми роками у вітчизняній науковій літературі приділяється велика увага аналізу змісту цієї категорії. Чимало аспектів зазначеної проблеми висвітлено у публікаціях О. В. Дроздова, Г. В. Мокроносова, Ю. К. Плетникова та інших авторів, однак деякі істотні питання — і серед них питання про визначення суспільних відносин — все ще лишаються предметом дискусії і потребують, як відзначалося в пресі, подальшої розробки¹. У цій статті зроблено спробу виділити найзагальніші властивості суспільних відносин, що потрібні для визначення цього поняття.

У літературі є різні інтерпретації обсягу поняття суспільних відносин. Одні автори (О. В. Дроздов, Г. В. Мокроносов, Ю. П. Андреев та ін.) розглядають як суспільні всі відносини між людьми, протиставляючи їх відносинам між усіма іншими матеріальними утвореннями. Інші автори називають суспільними тільки деякі відносини між людьми, на відміну од відносин «особистісних» (М. Аль-Ані Намір, І. М. Попова), «природних (організаційних)» (Ю. К. Плетников) або навіть «антисуспільних» (В. П. Вирелкін)². Ми розглядатимемо суспільні відносини у першому, ширшому розумінні, бо саме такого значення надавав цьому поняттю К. Маркс, коли підкреслював, що «соціальними, суспільними відносинами» є «всі відносини, в яких люди перебувають один з одним»³.

Специфіку цих відносин можна аналізувати двояко. По-перше, через визначення специфічних властивостей всієї сукупності суспільних відносин як єдиної цілісної системи. На відміну од відносин на нижчих рівнях організації матерії, суспільні відносини не зводяться тільки до об'єктивних, матеріальних. У суспільстві, на відміну від природи, взаємодіють не сліпі, несвідомі сили, а люди, наділені свідомістю, люди, що прагнуть певних цілей. Через це будь-яка історично конкретна система суспільних відносин завжди містить у собі сукупність певних ідеологічних відносин, які, перш ніж скластися, проходять крізь свідомість

---

¹ Див.: А. В. Дроздов. В. И. Ленин о проблеме общественных отношений. Л., 1969, стор. 33—34; Його ж. Техника и общественные отношения. — У зб.: Проблемы исторического материализма, вип. 2. Л., 1972, стор. 35—36 та ін.

² Див.: Аль - Ани Намир Махди. К вопросу об определении понятия общественных отношений. — «Вестник ЛГУ», 1970, № 17, вип. 3, стор. 119—120; І. М. Попова. Використання системних уявлень для розрізнення понять «особистісні» та «суспільні» відносини. — «Філософська думка», 1971, № 2, стор. 62—69; Ю. К. Плетников. О природе социальной формы движения. М., 1971, стор. 31—32; В. П. Вирелкин. К вопросу об определении понятия «общественные отношения». — «Вестник ЛГУ», 1968, № 17, вип. 3, стор. 54.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 290.

людей. Ця сторона суспільних відносин виявляється так яскраво й опукло, що у домарксистській філософії вона затуляла інші, істотніші особливості; всі суспільні відносини тлумачилися, по суті, як ідеологічні.

Діалектико-матеріалістичний аналіз суспільних явищ дав змогу К. Марксу і Ф. Енгельсу розкрити справжній зміст системи суспільних відносин як субординованої єдності матеріальних й ідеологічних відносин. Виділивши економічні відносини як базис суспільства, К. Маркс показав, що ідеологічні відносини становлять надбудову над цим базисом, який її визначає. Крім того, розкривши зміст базисних відносин як невід'ємної сторони способу виробництва матеріальних благ, марксистська теорія показала також, що за своєю сутністю ці відносини становлять форми власності, тобто «відношення індивідів один до одного відповідно їх відношенню до матеріалу, знарядь і продуктів праці»⁴.

Марксистський аналіз відносин власності, виділення виробничих відносин як основної структури суспільства зробили можливим застосувати для вивчення соціальних процесів загальнонауковий критерій повторюваності і виробити поняття суспільно-економічної формації. У принципі і до К. Маркса було відомо, що робоча сила і засоби виробництва становлять головні чинники виробництва, проте суспільствознавці не надавали значення тому, яким чином здійснюється їх з'єднання. К. Маркс же відкрив, що «той особливий характер і спосіб, яким здійснюється це з'єднання, відрізняє різні економічні епохи суспільного ладу»⁵. Завдяки цьому людська історія була представлена як закономірний природно-історичний процес розвитку суспільно-економічних формацій і соціологія вперше дістала свою справді наукову основу.

Отож, аналіз специфіки суспільних відносин як цілісної системи становить надзвичайно важливий аспект їх дослідження. Разом з тим, за такого підходу виявляються тільки інтегральні властивості всієї системи суспільних відносин, які не обов'язково притаманні кожній з її частин, кожному окремому виду цих відносин. Наприклад, те, що суспільні відносини складаються на основі певного способу виробництва і визначаються ним, є істотною ознакою як усієї системи цих відносин, так і більшості її видів. Однак, цю якість не можна водночас віднести до виробничих відносин, через те що вони становлять сторону самого способу виробництва. Виділення таких ознак безумовно потрібне, але ними визначається поняття «система суспільних відносин», а не саме суспільне відношення. Для визначення ж останнього треба виділити не системні (інтегральні), а *загальні* властивості всіх суспільних відносин.

Суспільні відносини, як відомо, завжди являють собою історично конкретний тип відносин, зумовлений домінуючим способом виробництва, панівною формою власності. Кожний історичний тип суспільних відносин має свої специфічні властивості, які виражають його якісну своєрідність, причому деякі з них характерні навіть не для одного, а для кількох типів суспільних відносин. Найважливішою такою властивістю суспільних відносин є їхній класовий характер. Класовість притаманна не тільки базисним відносинам, де вона безпосередньо впливає з відмінностей відносин великих груп людей до засобів виробництва. Відмінність у становищі різних класів у системі економічних відносин зумовлює в класово-антагоністичних суспільствах протилежність цілей й інтересів цих класів. Внаслідок цього класовий характер мають і всі надбудовні суспільні відносини, оскільки саме класи

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 20.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 24, стор. 41

виступають як їхні, основні суб'єкти, носії соціальної сутності цих відносин. Цілком очевидно, що за таких історичних умов класовість становить істотну властивість, спільну для всіх видів суспільних відносин.

З іншого боку, як довів К. Маркс, «існування класів зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва»⁶. Класів не існувало у первісному суспільстві і їх не буде у суспільстві комуністичному, хоча зрозуміло, що і в тому, і в іншому суспільстві існували й існуватимуть суспільні відносини. Тому класовість, становлячи якнайважливішу загальну властивість усіх видів відносин у класовому суспільстві, не є, однак, особливістю, притаманною всім історичним типам суспільних відносин. Для того ж, щоб дати логічно правомірне визначення суспільних відносин, треба виділити тільки ті їхні специфічні властивості, які притаманні усім видам на всіх етапах їхнього розвитку після періоду становлення.

Питання про такі якісні особливості суспільних відносин доволі широко обговорюється в літературі. Наводяться різні ознаки, і в опублікованих працях їх налічується понад десяток. Але деякі з них не є ознаками якісними. Наприклад, відзначається, що суспільні відносини специфічні незмірно більшою складністю, різноманіттям, винятковою динамічністю⁷. Якісні ж ознаки або не є специфічними для суспільних відносин (об'єктивність, необхідність)⁸, або не є загальними, властивими всім видам і типам суспільних відносин (усвідомлений, цілеспрямований, творчо перетворюючий організаційно-оформлений, оцінювальний-нормативний характер⁹).

З усіх характеристик суспільних відносин, що наводяться у різних їх визначеннях, увагу привертає зазначення їх історично минушого характеру М. Аль-Ані Наміром¹⁰. Проти виділення цієї властивості суспільних відносин як їхньої специфічної ознаки заперечує О. В. Дроздов. Він слушно зазначає, що історично минулий характер притаманний нескінченній кількості явищ і що за цією ознакою суспільні відносини не можна вирізнити з усіх інших відносин¹¹. Справді, якщо розглядати історію як процес розвитку природи й суспільства загалом, то зазначений характер суспільних відносин не виступає як їхня специфічна якість. Поняття історії можна тлумачити і у вужчому розумінні — як процес розвитку суспільства. Та й у цьому разі зазначена властивість не дістає визначення через те, що тут наявне логічне коло.

Проте, якщо порівняти характер розвитку суспільних відносин і генетично найближчих до них відносин в угрупованнях тварин, то можна визначити ту якісну межу, яка їх розділяє. Як впливає з відповідних даних історії, антропології й етології¹², розвиток людських відносин — на відміну од відносин між тваринами — не зумовлений біологічним розвитком індивідів, еволюцією їхньої природної, тілесної організації. Разом з тим відносини і людей, і тварин відрізняються від усіх інших відношень дійсності як відносини живих істот, індивідів, тобто — як форми діяльності. Беручи це до уваги, в даному аспекті суспільні

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 400.

⁷ Див.: А. В. Дроздов. Человек и общественные отношения. Л., 1966, стор. 28 та ін.

⁸ Див.: Аль-Ані Намір Махди. К вопросу об определении понятия.... стор. 120, 121 та ін.

⁹ Див.: А. В. Дроздов. Человек и общественные отношения, стор. 26—28; Його ж. Общественные отношения, их виды и структура. Автореф. докт. дис., Л. 1967, стор. 11—12 та ін.

¹⁰ Див.: Аль-Ані Намір Махди. Зазначена праця, стор. 121.

¹¹ Див.: А. В. Дроздов. Техника и общественные отношения, стор. 36—37.

¹² Див. напр.: Н. А. Тих. Предыстория общества. Л., 1970, стор. 14, 22—23; Я. Я. Рогинский, М. Г. Левин. Антропология. М., 1963, стор. 306, 311 та ін.

відносини можна визначити як такі відносини (форми спільної діяльності), що розвиваються поза зв'язком з видовою, біологічною еволюцією їхніх членів — індивідів, а відповідну загальну специфічну властивість суспільних відносин — як *надбіологічну історичність*.

Ця визначеність відносин між людьми за способом її вирішення є, звичайно, лише зовнішньою. Однак вона свідчить, що глибші специфічні властивості суспільних відносин треба шукати серед тих, які зумовлюють можливість розвитку цих відносин.

Як відомо, марксистська теорія розглядає відношення між людьми у взаємозв'язку з відношенням людей до природи, тобто як сторону цілісної системи відношень людини з навколишнім світом, крім того, відношення людини до дійсності не зводяться до споглядання або до суто теоретичної діяльності розуму, а розглядаються як сукупна чуттєва діяльність людини, в основі якої лежить людська практика. Завдяки такому подвійному подоланню обмеженості ідеалістичних поглядів, в яких відношення людей до природи або взагалі виключаються з історії, або розглядаються як «не *практичні* відношення... а *теоретичні*»¹³, К. Маркс і Ф. Енгельс відкрили справжню основу і джерело історичного розвитку суспільства у специфічно людській взаємодії з природою — у праці, у виробництві засобів життя.

Яким же чином ці відношення людей до природи зумовлюють розвиток їхніх відносин між собою? Праця, за відомим висловом Ф. Енгельса, починається з виготовлення знарядь. На певному історичному етапі стародавні пращури людини — «перехідні істоти» («люди, що формуються»)¹⁴ — починають зберігати ці знаряддя для багаторазового використання. Між індивідами й їхніми знаряддями складається тривкий зв'язок: зовнішній щодо людини предмет стає органом її діяльності, «органом, що його вона приєднує до органів свого тіла, подовжуючи таким чином, всупереч біблій, природні розміри останнього»¹⁵. Навколо індивідів з часом формуються дедалі складніші неорганічні «оболонки» (знаряддя, одяг, житло та ін.). Через це залежність способів взаємодій між індивідами від їхньої біологічної, тілесної організації зменшується, а від небіологічної, створеної самими індивідами — зростає. Розвиток останньої, по суті надбіологічної «тілесної» (речової) організації індивідів і їхніх угруповань в кінцевому підсумку веде до розвитку способів їхньої взаємодії, до розвитку їхніх відносин.

Найстародавніші небіологічні органи людини — знаряддя полювання — являють собою засоби дії не тільки на природу, але й на інших індивідів, тобто «є одночасно і зброєю»¹⁶. Створюючи в процесі праці нові види зброї, індивіди змінювали тим самим способи силової взаємодії одного з одним, свої відповідні відносини. Тому в часи після створення перших знарядь розвиток форм цих відносин індивідів залежав уже не тільки від їхньої біологічної еволюції — вона тривала, принаймні, ще близько 2,5 мільйона років¹⁷, — але й від розвитку створеного не природою, а працею предмета, що опосередковує ці відносини.

Ця обставина, можливо, відіграла певну роль у прискоренні темпів біологічної еволюції, однак важливішим є те, що створення знарядь праці привело зрештою до перетворення тих відносин, в яких індивіди

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 364.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 454, 455.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 177.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 458.

¹⁷ У 1969 і 1970 роках у Кенії було знайдено кам'яні знаряддя віком приблизно 2,6 млн. років. Див.: G. L. Isaac, R. E. F. Leakey, A. K. Behrensmeyer. Archeological traces of early hominid activities, east of Lake Rudolf, Kenya.— 'Science', 1971, Vol. 173, № 4002, p. 1129.

не руйнують, а виробляють, відтворюють особистісні і речові компоненти своїх суспільств — самих себе, своє потомство, предметні умови свого існування. На певному етапі розвитку знярядь подальше їх удосконалення вже потребувало розширення тих рамок первісного (природного) поділу праці, який виникає внаслідок відмінностей статі й віку, тобто на суто фізіологічному ґрунті. Дальше ускладнення знярядь було неможливе без переходу до такої диференціації функцій, розвиток якої не обмежується рамками біологічних відмінностей індивідів.

Матеріальною основою виникнення такого, власне соціального, поділу праці стали створені раніше зняряддя. Його ж розвиток привів до виникнення якісно нового виду соціальної взаємодії — обміну продуктами людської праці. Це означало появу ще одного небіологічного засобу дії індивідів один на одного — предмета, який створений працею одних і задовольняє потреби інших. К. Маркс писав, що такий *«предмет, як буття для людини, як предметне буття людини, є в той же час наявне буття людини для іншої людини, її людське ставлення до іншої людини, суспільне ставлення людини до людини»*¹⁸.

Відносини, у які вступають індивіди в процесі суспільного обміну, опосередковуються, звичайно, не тільки тими продуктами їхньої праці, якими вони обмінюються. Якісна і кількісна визначеність продуктів, що ними обмінюються, а тим самим — і взаємодій, в які вступають учасники сукупного процесу обміну, залежить від будови їх особистісних і речових компонентів, найважливіші з яких — робоча сила і засоби виробництва. *«Залежно від характеру засобів виробництва,— зазначав К. Маркс,— ці суспільні відносини, в які вступають виробники один до одного, умови, при яких вони обмінюються своєю діяльністю і беруть участь у сукупному виробництві, будуть, звичайно, різні»*¹⁹. Створюючи нові засоби праці, індивіди перетворюють свої *«неорганічні оболонки»* — ті компоненти суспільного тіла, які опосередковують їхні обмінні взаємодії. Завдяки цьому перетворюються, в кінцевому підсумку, і способи самої взаємодії учасників суспільного виробничого процесу, тобто їхні виробничі відносини, які визначають тип і характер усіх інших суспільних відносин.

В той же час речові компоненти виробничих сил суспільства, які опосередковують відносини між індивідами, є продуктом творчої діяльності не тільки нинішніх, але й попередніх поколінь. Тому кожна наступна їх зміна відбувається на новій, більш розвиненій основі. Відповідно, зміна суспільних відносин у часі є процесом їхнього розвитку. Як довів К. Маркс, саме тому форми спільної діяльності людей *«є формами минуцими й історичними»*²⁰. З аналізу розглянутих вище аспектів розвитку суспільних відносин можна зробити такі висновки. По-перше, найглибшим джерелом їхнього розвитку є процес взаємодії людей з природою — праця. По-друге, щодо самих суспільних відносин можливість їхнього розвитку без біологічної еволюції індивідів зумовлена тим, що відносини людей, опосередковані продуктами їхньої праці. Перетворюючи опосередковуючі ланки, успадковані від попередніх "поколінь, і створюючи нові, люди тим самим розвивають умови і засоби взаємодій один з одним, що спричиняє зміни форм взаємодій, розвиток їхніх взаємовідносин.

¹⁸ Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 45. «Це місце надзвичайно характерне, бо показує, як Маркс підходить до основної ідеї всієї своєї «системи», *sit venia verbo*, — саме до ідеї суспільних відносин виробництва». (Цит. за: В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 12).

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 425.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 389.

Ця особливість суспільних відносин, безумовно, становить їхню специфічну ознаку, їхню істотну внутрішню якісну визначеність. Однак, очевидно також, що опосередкованість продуктами праці, як процесу взаємодії людей з природою, не є загальною ознакою всіх суспільних відносин, оскільки не у всіх відносинах між людьми засобами їхньої дії одна на одну є продукти такої взаємодії (наприклад, у різних видах ідеологічних відносин). Тому через цю ознаку не можна дати загального визначення досліджуваних відносин — це було б явним звуженням обсягу даного поняття.

Намагаючись подолати це утруднення, деякі автори виділяють як специфічну ознаку суспільних відносин саму *опосередкованість*. Наприклад, О. В. Дроздов пише: «Суспільне відношення специфічне своєю опосередкованістю. Зв'язки між тваринами звичайно нічим не опосередковані»²¹. Відзначаючи далі, що «зв'язок і взаємодія між людьми опосередковуються рядом чинників», автор перераховує цілий набір таких чинників, не порушуючи питання про те, чи мають вони спільну якісну визначеність, характерну для відносин саме між людьми. А в цьому якраз і полягає проблема, оскільки, як зауважив ще Гегель «*нема нічого ні на небі, ні в природі, ні в духові, ні де б то не було, що не містило б такою ж мірою безпосередності, якою й опосередкованість*»²².

Таким чином, *опосередкованість* суспільних відносин є їхньою загальною але не специфічною якістю, а опосередкованість предметними продуктами *праці* специфічною, але не загальною якістю. Завдання, отже полягає в тому, щоб знайти між цими двома крайностями домірне визначення. Для цього маємо повернутися до аналізу генезису суспільних відносин.

Як уже зазначалося, найглибшим джерелом розвитку суспільних відносин є праця - взаємодія між сторонами роздвоєного єдиного: природи і виду істот, що виділилися з неї. Але виготовлення знарядь, тобто і сама праця, принаймні за 2,5 мільйона років до появи істот (*Homo sapiens*), відносини яких розвиваються вже без видової еволюції і, отже, є (а не лише *стають*) відносинами соціальними, суспільними.

Розвиток відносин між індивідами, не залежний від їхньої біологічної еволюції, передбачає, як зазначалося вище, розвиток прогресуючої диференціації трудових функцій. Доки розподіл цих функцій ґрунтується лише на природних відмінностях індивідів він може мати тільки застиглий характер незмінно відтворюваних форм сумісної поведінки, які успадковуються молодшими поколіннями шляхом імітації. Всякий же вихід за рамки форм діяльності, що усталились, всякий новий елемент в розподілі функцій неминуче порушує узгоджений плин сукупного процесу праці. Тому нагромадження нових елементів у системі наявного поділу праці, її прогресуючий розвиток можливі лише тоді, коли здійснюється ще й спеціальна діяльність — *координація* трудових дій окремих індивідів. А це не можна здійснити за допомогою лише знарядь первісної праці - засобів силової (механічної) взаємодії індивідів. Тут потрібні засоби комунікації, тобто *інформаційної* взаємодії.

Засоби інформаційної взаємодії, звісно, існують й у світі тварин, з якого походить людина, однак там вони розвиваються тільки у процесі

²¹ А. В. Дроздов. Человек и общественные отношения. Л., 1966 стор. 28.

²² Гегель. Наука логики, т. 1. М., 1970, стор. 124. Б. С. Українцев, який спеціально досліджував це питання, переконливо показав, що «в явищах природи немає взаємодій об'єктів, які можна було б навіть наближено вважати безпосередніми (Б. С. Украинцев. Отображение в неживой природе. М., 1969, стор. 27).

еволюції видів. Які не складні, наприклад, засоби стадної комунікації приматів, вони, по-перше, не здатні позначати тих речей, їхніх властивостей і відносин, яких немає у наявній ситуації спілкування істот, і, по-друге, успадковуються ці засоби лише біологічно²³. Такі засоби спілкування можуть забезпечити координацію лише порівняно простих спільних дій в рамках наявного (аудіовізуального) контакту і непридатні для передавання і набування досвіду *минулих* взаємодій за межами наявних ситуацій, а отже — і для *попереднього* узгодження дій окремих індивідів. Зрозуміло, що без цього розвиток поділу праці неможливий. Для переходу до прогресуючої диференціації трудових функцій потрібні були такі інформаційні засоби, які могли б розвиватися принаймні так само необмежено і незалежно від біологічної еволюції індивідів, як і засоби речовинно-енергетичні, тобто, які були б продуктами творчої діяльності самих індивідів.

Певна річ, відповідні засоби спілкування виникли не відразу. Їх становлення було, очевидно, складним і тривалим і відбувалося у взаємозв'язку з розвитком засобів праці й еволюцією мозку гомінід. Сучасні реконструкції цього процесу свідчать, що на певному етапі розвитку гомініди набули здатності створювати і застосовувати для впливу на психіку одне одного специфічні засоби — мовні знаки. Але для становлення власне соціального поділу праці найважливіше значення мала, певно, та стадія розвитку засобів спілкування гомінід, коли вони набули здатності до членороздільної мови. Саме тоді вони набули здатності творити не тільки окремі знаки, а й їх сполучення (синтагми), мовні знакові *системи*, тобто власне соціальні знаряддя інформаційної взаємодії, що в принципі можуть ускладнюватися необмежено.

Зазначимо, що зарахування мовних знаків до розряду знарядь не є випадковим. Передусім, «осною аналогії між знаком і знаряддям,— як відзначав ще Л. С. Виготський,— є опосередковуюча функція, що належить тому й тому»²⁴. І те й інше служить людині як *засіб* діяльності, як «механізм», провідник її дій на певні системи навколишнього світу. «Якщо в процесі праці механізмом взаємодії між людиною й об'єктом праці є знаряддя праці,— писав Б. Г. Ананьєв,— то у процесі спілкування таким механізмом між людьми є *знак*, точніше, *знакова система*»²⁵. Водночас вони є засобами *цілеспрямованої* діяльності. Якщо за допомогою знарядь праці людина «здійснює зміни в предметі праці в потрібному їй напрямі, то за допомогою мови... один суб'єкт впливає на іншого суб'єкта також в бажаному напрямі»²⁶.

Крім того, мовний знак — не тільки засіб діяльності. Так само як знаряддя праці, він і її *продукт*. Створені не природою, а людьми, і знак, і знаряддя праці — явища суто соціальні. В них фіксується досвід поколінь, і ми так само вчимося володіти відповідними знаковими системами, як і знаряддями праці.

Як і знаряддя праці, мовний знак є *предметним* продуктом людської діяльності, об'єктивно існуючим матеріальним предметом. «На «духові»,— писали Маркс і Енгельс,— з самого початку лежить

²³ Див.: Н. А. Тих. Предыстория общества, стор. 267—268; А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М.1972, стор. 261—262; М. Argyle. Social Interaction L., 1969, p. 40 та ін.

²⁴ Л. С. Виготский. Развитие высших психических функций. М., 1960, стор. 123.

²⁵ Б. Г. Ананьев. Человек как предмет познания. Л., 1969, стор. 319.

²⁶ А. Г. Спиркин. Происхождение языка и его роль в формировании мышления.— В кн.: «Мышление и язык». М., 1957, стор. 69. «Варта уваги та обставина, що первісна людина використовувала мову... як... у прямому розумінні знаряддя дії на явища природи, вважаючи, що вона досягає бажаної мети за допомогою моління й заклинань у своїх магічних діях». (Там же).

прокляття — бути «обтяженим» матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря, звуків — словом, у вигляді мови»²⁷. Завдяки своїй предметності, знакові системи, так само як і знаряддя праці, дістають — особливо з появою писемності — відносно самостійного, незалежного від їх творців існування і функціонують як компоненти надбіологічних органів індивідів і суспільств, як невід’ємна матеріальна умова їхнього існування і розвитку. «...Знак, що міститься поза організмом,— зазначав Л. С. Виготський,— як і знаряддя, відокремлений від особи і є, по суті, суспільним органом...»²⁸.

Більше того, у певних сферах діяльності знакова система — це *виробничий* суспільний орган, своєрідний засіб виробництва. Причому не тільки з того боку, що знакові системи є знаряддям дії на психіку, найважливішим засобом її формування як людської, соціальної психіки, як системи функціональних органів людського мозку, що формуються прижиттєво. З появою штучних систем зберігання й обробки інформації людина навчилася впливати з допомогою знаків не тільки на інших людей, але й на створені нею речі (наприклад, на автоматичні верстати з програмним управлінням), а через них — на природу. У цій новій сфері застосування знакові системи функціонують вже як безпосередні складові елементи засобів праці, тобто «речей, які людина ставить між собою і предметом праці і якими вона користується як провідником своїх дій на цей предмет»²⁹. У процесі науково-технічної революції певні знакові системи стають безпосередніми елементами продуктивних сил суспільства, засобами його взаємодії з природою.

Разом з тим, між знаряддям праці і знаком є й істотні відмінності. Передусім, знаряддя праці за своїм походженням первинні, а знакові системи — вторинні. Знаряддя праці — це засоби речовинно-енергетичної дії людини на навколишній світ, тим часом як мовні знаки — засоби дії інформаційної. Внаслідок цього дієвість знаків здебільшого незалежна від їх речового втілення. Як писав К. Маркс, їхнє «функціональне буття... поглинає, так би мовити, їх матеріальне буття»³⁰. Тому людина може опанувати знакову систему, зробити її своїм власним органом, не привласнюючи її як річ, а тільки відтворюючи її в структурах свого мозку. Знаряддя ж праці людина може зробити своїм органом лише приєднавши його просторово, як річ. Отож, глибока єдність у способах існування і функціонування знарядь праці і знакових систем не означає відсутності між ними істотних відмінностей.

Зі створенням мовних засобів інформаційного спілкування наступні покоління дістали можливість успадковувати досвід діяльності попередніх не тільки з допомогою наслідувальної поведінки, як це відбувається в угрупованнях вищих тварин, але й з допомогою засвоєння досвіду, зафіксованого у знакових системах. Крім біологічних каналів спадковості — хромосомного і поведінкового — в угрупованнях гомінід сформувався другий (після речового) канал соціальної спадковості — знаковий (соціально-інформаційний). Оскільки ж знакові системи є продуктом діяльності самих людей і піддаються практично необмеженим модифікаціям і ускладненням, то кожне наступне покоління могло не тільки успадковувати знакові системи своїх предків, а й перетворювати їх і творити нові, відповідні до потреб розвитку їхньої діяльності. А це означає, що з появою специфічно людського, мовного спілкування з’явився необмежений (біологічно) засіб узгодження трудових дій окремих

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 27—28.

²⁸ Л. С. Выготский. Развитие высших психических функций, стор. 198.

²⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 176—177.

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 132.

індивідів, і тим самим було забезпечено другу необхідну умову прогресуючого розвитку поділу праці — а разом з ним і відносин між індивідами - незалежно від їхньої біологічної еволюції³¹.

Більше того, є підстави припустити, що ця умова була вже не тільки необхідною, але й достатньою. По-перше, через те, що штучних засобів інших дій одної на одну, крім дій речовинно-енергетичних й інформаційних, люди, як відомо, не створили. По-друге, через те, що видова еволюція гомінід фактично припинилася саме з появою виду *Homo sapiens*, здатного до зв'язного (синтагмічного) мовлення³², тобто до членороздільної мови.

Збіг процесів завершення становлення членороздільної мови і завершення видової еволюції гомінід дає підстави припустити, що створення мовних знакових систем завершило процес формування достатніх передумов надбіологічної історичності суспільних відносин, тобто завершило той процес становлення соціальної форми руху, початок якому — за кілька мільйонів років до того — було покладено створенням перших знарядь праці. Адже виникнення мовних знакових систем означало витіснення біологічних засобів інформаційної взаємодії між індивідами у процесах їхньої праці засобами соціальними, створеними самими людьми. З іншого боку, остаточне перетворення відносин між індивідами у процесах праці на відносини соціальні, суспільні означало завершення становлення власне соціальної форми праці — суспільного виробництва, існування якого передбачає соціальність не тільки відношень «людина — природа», але й відношень «людина — людина», тобто «передбачає *стосунки* [Verkehr] індивідів між собою»³³.

Розвиток мовних знакових систем означав також поступове витіснення біологічних засобів інформаційної взаємодії індивідів засобами соціальними не тільки в процесі праці, але й у всіх інших процесах їхньої життєдіяльності, включаючи, що дуже важливо, процеси виробництва самої людини, в яких попереднє покоління передає наступному набутий досвід. Оскільки ж відносини людей не існують без інформаційної взаємодії, створення людьми її засобів перетворило усі без винятку відносини між індивідами на відносини, опосередковані продуктами їхньої власної діяльності, предметними продуктами не тільки праці, але й спілкування.

Завдяки такому опредмечуванню форми людських взаємодій діставали відносно автономне, безпосередньо не залежне від індивідів існування і могли самі правити за об'єкт людської діяльності і тому розвиватися і без біологічної еволюції індивідів. Творчий характер людської діяльності зумовив те, що ця можливість стала дійсністю. Перетворюючи (у відповідності до можливостей і потреб, що змінюються) опосередковуючі ланки своїх відносин, засоби своїх дій однієї на одну, люди свідомо чи несвідомо змінювали і способи своїх взаємодій, форми

³¹ Академік М. П. Дубінін вважає, що «здатність до мови увійшла основним (розрядка наша.— В. Х.) компонентом у той величезний еволюційний стрибок, який призвів до появи виду» (йдеться про вид *Homo sapiens*). Цит. за: Н. П. Дубинин. Социальное и биологическое в современной проблеме человека.— «Вопросы философии», 1972, № 10, стор. 54.

³² Радянський антрополог В. В. Бунак переконливо довів, що потрібна для безборонного продукування членоподібних звуків будова периферичних органів мови, а також відповідна будова мозку (наскільки про це дозволяють судити ендокринні зліпки), з'являються тільки з формуванням людей сучасного фізичного типу. (Див.: В. В. Бунак. Происхождение речи по данным антропологии.— Труды Института этнографии АН СССР, новая серия, т. 16. М., 1951, стор. 221—247, 280—284; Його ж. Речь и интеллект, стадии их развития в антропогенезе.— У кн.: Ископаемые гоминиды и происхождение человека. М., 1966, стор. 519—520, 535, 550).

³³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

своєї спільної діяльності, розвивали свої відносини. Отже, опосередкованість суспільних відносин предметними продуктами власної діяльності самих людей», або, коротко кажучи,— *предметно-діяльна опосередкованість* цих відносин становить їхню загальну специфічну властивість.

Отож, можна твердити, що відоме положення Ф. Енгельса про те, що «спочатку праця, а потім і разом з нею членороздільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок»³⁴, стосується не тільки процесу формування самої людини. Водночас спочатку праця, а потім і разом з нею членороздільна мова були двома найголовнішими чинниками перетворення відносин в угрупованнях гомінід на відносини соціальні, суспільні. Останні — це такі відносини індивідів, які опосередковуються предметними продуктами їхньої власної діяльності і, завдяки цьому і творчому характеру цієї діяльності, розвиваються поза зв'язком з біологічною еволюцією індивідів, тобто власне історично.

* * *

В статье рассматривается вопрос о том, какие свойства общественных отношений, присущие всем их видам, отличают их от отношений в живой природе. На основе анализа работ классиков марксизма-ленинизма и прикладных исследований проблемы сделан вывод о том, что общей и в то же время специфической особенностью всех общественных отношений является опосредованность их предметными продуктами субъекта общественной деятельности — человека. Становление этого качества общественных отношений завершается с появлением существа, создающего орудия труда и знаковые системы.

Благодаря опосредованию всех общественных отношений предметными продуктами собственной деятельности людей, эти отношения могут развиваться и без биологической эволюции индивидов, т. е. собственно исторически. Эта «надбиологическая историчность» общественных отношений составляет их второе — производное от их предметно-деятельной опосредованности — наиболее общее специфическое свойство.

---

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 456.